

Formation of management skills in students psychological factors that affect

Mujkan Mammadzade

PhD student of the Institute of Education of the
Republic of Azerbaijan. Azerbaijan.

E-mail: mujkan@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5693-3748>

Abstract. The article discusses the psychological factors that affect the formation of management skills in students. It is noted that in pedagogical higher education institutions it is necessary to develop a new way of thinking among students, to increase the management and education skills of future educators as professionals, to teach them to target basic procedures. From this point of view, it is important to train well-educated, innovative educators to develop the basis of the education system. In this sense, the main task of teachers is to train student-oriented and professional managers who anticipate the results of their professional activities in training. The article also discusses T. Gordon's model of conflict resolution in management, BF Skinner's model of behavior formation and other model are analyzed.

Keywords: management skills, psychological aspects, management culture, pedagogical education, management habits

To cite this article: Mammadzade M, (2021) Formation of management skills in students psychological factors that affect. Journal of Preschool and Primary Education, V. 234, Issue I, pp. 57-69.

Article history: Received - 15.03.2021; Accepted: 29.03.2021.

Tələbələrdə idarəetmə bacarıqlarının formalaşmasına təsir edən psixoloji amillər

Müjkan Məmmədzaadə

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun doktorantı. Azərbaycan.

E-mail: mujkan@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5693-3748>

Annotasiya. Məqalədə tələbələrdə idarəetmə bacarıqlarının formalaşmasına təsir edən psixoloji amillərdən söhbət gedir. Qeyd olunur ki, ali pedaqoji təhsil müəssisələrində tələbələr arasında yeni düşüncə tərzini inkişaf etdirmək, gələcək təhsilverənlərdə peşə sahibi kimi idarəetmə və təhsil almaq bacarıqlarını artırmaq, əsas məqsədləri hədəfləməyi öyrətmək lazımdır. Bu baxımdan təhsil sisteminin əsasını inkişaf etdirmək üçün mükəmməl savada malik, yenilikçi təhsilverənlərin yetişdirilməsi vacibdir. Bu mənada müəllimlərin əsas vəzifəsi təlimdə öz peşəkar fəaliyyətlərinin nəticələrini öncədən düşünən, tələbəyönümlü və peşəkar menecerlər hazırlamaqdır. Həmçinin məqalədə T. Qordonun idarəetmədə konfliktlərin həlli modeli, B. F. Skinnerin davranışı formalaşdırma modeli və başqa modellər təhlil olunur.

Açar sözlər: idarəetmə bacarıqları, psixoloji aspektlər, idarəetmə mədəniyyəti, pedaqoji təhsil, idarəetmə vərdişləri

Məqaləyə istinad: Məmmədzaadə M. (2021) Tələbələrdə idarəetmə bacarıqlarının formalaşmasına təsir edən psixoloji amillər. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 1 (234), səh. 57-69

Məqalə tarixəsi: göndərilib 15.03.2021;– qəbul edilib – 29.03.2021.

Giriş / Introduction

Ali pedaqoji təhsildə tələbələrdə idarəetmə mədəniyyətinin formalaşması gözlənilən təlim nəticələrindən biridir və müasir cəmiyyətdə gənclərdən səmərəlilik, məhsuldarlıq bacarıqlarına yiyələnməyi tələb edir. Mövcud pedaqoji

təhsildə vəziyyətin mürəkkəbliyi, sosial nizamın dəyişməsi, təhsil sistemindəki islahatlar, normaların, qaydaların, dəyərlərin dəyişməsində, tələbələrin özünüidarəetməsində müəyyən narahatlıqlara səbəb olmuşdur. Pedaqoji təhsil sistemində tələbələrin idarəetmə bacarıqlarının onların gələcək karyera quruculuğunda olan problemlərə cavab verməsi vacib bir tələbdir. Buna uyğun olaraq, təhsil sahəsində idarəetmə kadrlarının formalaşdırılması problemi gündən günə aktuallaşır.

Pedaqoji aləmdə xarici təsirlər üzrə dinamikanın artması, texnoloji irəliləyişlərin davamlı inkişafı, yeni pedaqoji yanaşmaların sonda mürəkkəb sosial-iqtisadi sistemlərə inteqrasiya etməsi yeni təhsil menecerlərinin sayının artırılmasını tələb edir.

Əsas hissə /Main Part

Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar *təhsil menecmenti* ixtisası daha çox populyar olmağa başlamışdır və bu ixtisas üzrə peşəkar kadrların çatışmazlığı aktuallıq kəsb edir. Tədrisdə tələbələrin idarəetmə bacarıqlarını formalaşdıran təlim nəticələrinin olmaması onların gələcəkdə bu bacarıqlardan faydalanıb inkişaf etmələrində qeyri-müəyyənlik yaradır. İdarəetmə bacarıqları hər hansı bir işçinin işləyəcəyi təşkilatda xüsusi tapşırıqları yerinə yetirmək üçün malik olduğu xüsusi qabiliyyətlərlə müəyyən edilə bilər. Belə bir həlledici problemin təhsil gündəmində ön plana çıxması pedaqoji prosesdə müəllimlərin dünyagörüşünü, bilik və düşüncə tərzini dəyişdirməyi tələb edir. Təqdim olunan məzmun xarakterli mövzular və fəaliyyətlər əsasında bacarıqlı, cəmiyyətin tələblərini dəstəkləyən gənclər yetişdirmək institusional mühitdə, real dəyişikliklər əsasında mühüm bir öhdəlik kimi aktual xarakter alır.

Araşdırmalar. Azərbaycanın tədqiqatçı-alimlərindən Ə. X. Paşayev, F. B. Rüstəmov, rus pedaqoqları Q. B. Belova, E. D. Klimova, O. A. Mixalkova, K. S. Marçenko öz nəzəri tədqiqatlarında tələbələrdə özünüidarəetmə bacarıqlarının ali pedaqoji təhsildə akademik hədəflərə çatmaq üçün bir çox çətinliklərdən keçməsi yolu kimi təklif edirlər. Bu səbəbdən problemləri azaltmaq üçün onlardan problemi müəyyən etmək, onların həllinə qoşulmaq və yeni qərarların verilməsi özünüinkişaf konsepsiyasının əsasını təşkil edir.

“Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi” sənədi təhsilalanların idarəetmə qabiliyyətlərini sosial faktorun bir peşə bacarığı, sənət, elm və qərar qəbuletmə prosesi kimi təsvir edir və bunun tədrisdə davamlı bir hərəkət mexanizminə çevrilməsi təklifi irəli sürülür. Bu çərçivə sənədi idarəetmə sahəsində fərqli bir yanaşmadır və hər bir təhsil pilləsində əvvəlcədən müəyyən olunmuş məqsədlərə çatmağı hədəfləyir. Bundan əlavə, ilkin modul kimi, təhsilalanların idarəetmə bacarıqlarının məzmun və strukturunun müəyyən edilməsinə sosial, iqtisadi, hüquqi, texniki və ətraf mühitin təsirləri də daxil edilmişdir. Sənəddə qeyd olunan təlim nəticələri və meyarlar təhsilalanla-

rın gələcək karyerası sahəsində bacarıqlarını, səylərini və cəhdlərini əhatə edir [Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi]. Lakin adları çəkilən tədqiqatların heç birində qarşıya qoyulan tələblər arasında idarəetmə bacarıqlarının formalaşmasına təsir edən psixoloji aspektlərin hərtərəfli təhlili verilməmişdir.

Yeniliklər və tapıntılar. Təhsil psixologiyası idarəetmə işində tətbiq ediləcək bir çox çərçivə işini təklif edir, lakin motivasiya, möhkəmləndirmə və müəllim – tələbə münasibətləri kimi auditoriyada istifadə olunan bəzi psixoloji üsullara da diqqət yetirir. Tələbələrdə idarəetmə vərdişlərinin psixoloji təsirlərini təhlil edərkən aşağıdakı tədqiqat suallarını araşdırmaq lazımdır.

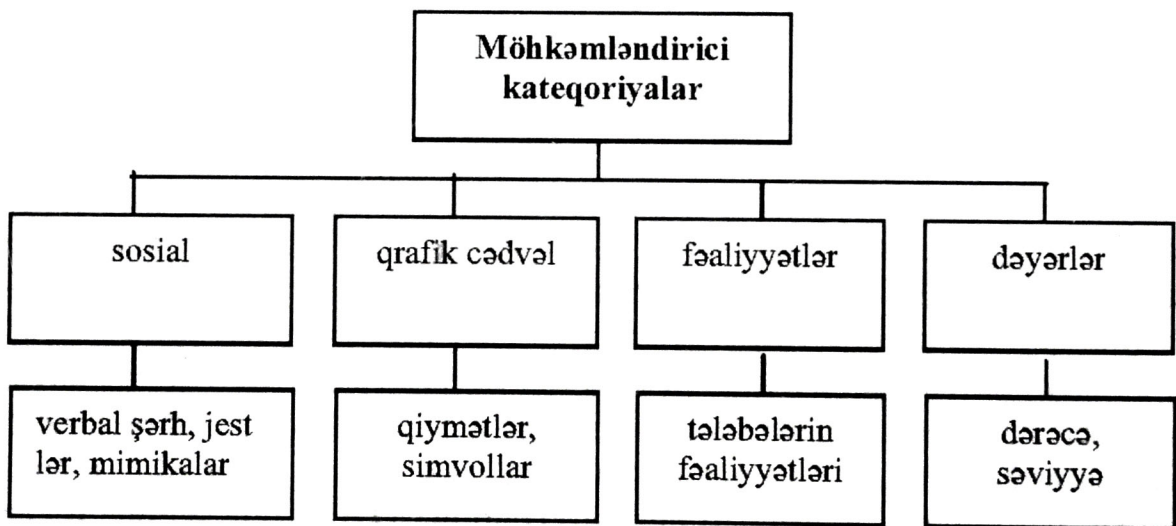
- Psixoloji üsullar tələbələrə nəticələrə diqqət yetirməkdə necə kömək edir?
- Tələbələrin davranış pozulmalarının arxasında hansı əsas psixoloji problemlər durur?

1.1. Təlimin idarə olunması haqqında müxtəlif psixoloji nəzəriyyələr

Tələbələrin idarəetmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üzrə aparılan yeni mülahizələrdə psixoloji aspektləri araşdıran nəzəriyyələrin müqayisəli təhlili zəruri xarakter daşıyır. Araşdırılan yeni nəzəri – psixoloji biliklərin müəllimlər üçün səmərəli olması *proaktiv və reaktiv* elementləri birləşdirən idarəetmə tərzinin qurulmasına imkan verəcəkdir.

a. B. F. Skinnerin davranışı formalaşdırma modeli

Bu nəzəriyyəyə görə, amerikalı psixoloq, tədqiqatçı – alim B. F. Skinner tələbələrin özünüidarəsinin davranış nəticələrinə görə formalaşdığını iddia edir.

Sxem 1. B. F. Skinnerin davranışı formalaşdırma modeli

Burada istənilən möhkəmləndirici mexanizmin sistematik istifadəsi tələb olunur və tələbələrin davranışlarını istənilən istiqamətdə formalaşdırır (sxem 1).

Müəllimlər əvvəlcə arzu olunan davranışları müəyyən edir, tələbələri bu davranışları təkrarlamağa təşviq etmək üçün uyğun möhkəmləndirici üsullar seçərək, onların formalaşdırırlar. Aşağıdakı amillər təlimin idarə olunmasının təkamülünü göstərir:

- metakognitiv və kritik düşüncə;
- vaxtın səmərəli idarə olunması;
- fəal təlim mühiti.

B. F. Skinner idarəetmənin təlimdə komanda işinin təşkilinin bir funksiyası olması və davranışlarda dəyişikliklərin baş verməsi kimi əsaslandırır və davranışdakı dəyişiklikləri tələbələrin ətraf mühitdə baş verən hadisələrə və ya stimullara reaksiyaları kimi təsvir edir:

- Komanda işində stimül-reaksiya (S–R) nümunəsi üzrə mükafatlandırılır.
- Möhkəmləndirmə, yaxud istənilən cavabı gücləndirən bir yanaşmadır

[Skinner B.F. New York , 1968].

b. V. Qlesserin seçim nəzəriyyəsi modeli [W.Glasser's Model of Choice Theory].

Bəzən təlimdə tələbələrin öz davranışlarına nəzarət etmələri və özlərinə uyğun yeni davranış formaları qazanmaları lazım gəlir. V. Qlesser bu nəzəriyyədə tələbələrin özünüidarəsinə dəstək verərək, onun əsas ehtiyaclarını qarşılayan, uyğun olmayan davranışlarının azaldılmasını təklif edir və aşağıdakı nəzarət mexanizmlərini dəyərləndirir:

- tələbələrə özünüidarə üzrə şəxsi uğur qazanmaq üçün uyğun davranış seçimləri etməkdə kömək göstərmək;
- tələbələrə yaxşı davranış seçimləri etməyi öyrənməkdə kömək etmək;
- davranış seçimlərinə uyğun ehtiyacları ödəyə bilən məsuliyyətli şəxslər yetişdirmək;
- tələbələri rəasional seçimlər və öz davranışlarına nəzarət etməyə istiqamətləndirmək;
- tələbələrin yaxşı seçim etmələrini təmin etmək üçün öz seçimlərinin nəticələrini göstərmək [Glasser W. New York, 2001].

Seçim nəzəriyyəsiindən irəli gələn əsas ideya tələbələrin özünüidarətini təmin etmək və bununla da auditoriyanı idarə etməsi üçün müəllimlərin tətbiq etdiyi nizam-intizam qaydalarına olan ehtiyacı aradan qaldırmaqdır. Auditoriya üçün qaydaların yaradılmasında tələbələr fəal iştirak etməli, onları təlimə motivasiya edən və özləri üçün də maraqlı olan anlayışları araşdırmalı, öz seçimlərini başa düşmək üçün müəllimin bələdçiliyini qəbul etməlidirlər.

c. İdarəetmədə konfliktlərin həlli – T. Qordon modeli [Thomas Gordon, 2002]

Davranış modifikasiyası. Bu yanaşmanın əsasını tələbələrin idarəetmə mədəniyyətinə yiyələnmək üçün davranışlara yönəlmiş fərziyyələri təşkil edir [Larivee B. 2009]. Tədqiqatçılar öyrənilərin öz davranışlarını, hərəkətlərini müşa-

hidə edərək, nəticələri dəyişdirə biləcəklərinə inanır və bunu möhkəmləndirmə sistemi prinsipinin istifadəsi kimi qəbul edirlər. Bütün yeni davranışlar öyrədilən davranışlar nəticəsində qorunur, dəyişdirilir və ya formalaşdırılır. Davranış modifikasiyasına daxil olan sahələr aşağıdakılardır:

- başqalarına nəzarət etmək üçün istifadə edilə biləcək səlahiyyətlərin olması;
- problemlə üzləşən hər bir fərdin bu problemdən xəbərdar olması;
- hər hansı bir problemin olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan dəstəkləyici bir ideyanın olması;
- başqaları ilə davranışda “Mən” konsepsiyasının məhdudlaşdırılması;
- qarşılıqlı ünsiyyətdə “Siz” müraciətinin günahlandırıcı ifadə kimi işlədilməməsi [Larrivee B. 2008].

T. Qordon təlimdə tələbələrin konfliktlərin həllində bacarıqlı olmasını özünəməxsus dəyər kimi şərh edir və əsas idarəetmə vərdişi kimi dəyərləndirir. Bu modelə əsasən, bir qarşıdurmanı həll etmək növbəti əlaqəni məhv etmək məcburiyyətində deyil, əksinə, açıq və dürüst ünsiyyət quraraq, həqiqi anlayışa malik olmağı inkişaf etdirir, qarşı tərəfi dinləməklə yanaşı, problemin həlli yollarını tapmaq mümkün olur. T. Qordonun davranış modeli bir-birini izləyən pillələrlə – problemin müəyyən edilməsi, həlli yollarının araşdırılması və dəyərləndirilməsi, ən yaxşı həll yolunun müəyyən edilməsi, qərarın həyata keçirilməsini planlaşdırmaq və problemin həllini qiymətləndirməklə həyata keçirilir.

Ümid edirik ki, bu model özünüidarənin inkişafında tələbələrin davranışlarını dəyişdirəcək qədər onlara insan hissələrinə hörmət etməyi öyrədəcək [T. Qordon. 1978].

T. Qordon – davranış modelinin pillələri

Sxem 2. Problemin həllində Qordon modeli

d. Tələbə istiqamətli təlim – Alfa Kon modeli [Alfie Kohn, 2010]

A. Kon təhsil haqqında fikirlərində Con Dyui və Jan Pijajenin tədqiqatların-

dan təsirlənmişdi. O, təlimdə məlumatları bir toplu kimi mənimsəmək əvəzinə, təlimin konstruktiv modelini təklif edir və qazanılan biliyin hər hansı bir məqsədlə bir kontekstdə baş verməsini iddia edir. A. Konun təklif etdiyi nümunə, ən səmərəli model kimi, tələbələrin idarəetmə vərdişlərinə yiyələnmələrini problemlər, tapşırıqlar, layihələr və suallar, faktlar, bacarıqlar ətrafında öyrənilməsi kimi təqdim edir. A. Kon iki təlim mühiti modifikasiyası təqdim edir:

– Müəllim şagirdlər arasında gəzərək müzakirə aparmalıdır.

– Sınıf müzakirələri müəllim tərəfindən yox, şagirdlər tərəfindən aparılmalıdır [Alfa Kon. 2019].

Bu yanaşmada A. Kon tələbələrin auditoriyada fəal səs sahibi olmasını düşünür və yeni model tədris proqramına, təlim nəticələrinə uyğun fiziki mühitin təmin olunmasını, otağın quruluşunun və faydalı təlimatların davranışa psixoloji təsirini vurğulayır.

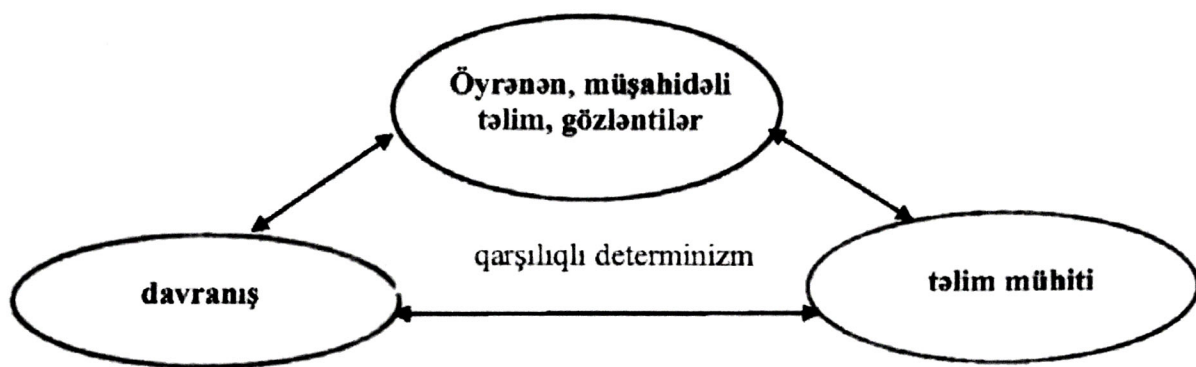
e. İdarəetmədə “Orkestr” modeli – Pyer Dillenburq [Pierre Dillenbourg, 2010]

Orkestrasiya modeli təlimin idarə olunmasında tələbələrin psixoloji cəhətdən düzgün istiqamətləndirilməsini təmin edir. Burada bir çox pedaqoji ssenarilər tələbələrin fərdi fəaliyyətlərini birləşdirir, komanda işini təşkil edir, problemin həllinə qoşur və auditoriya mühazirələrində iştirakını təklif edir. Bu model pedaqoji prosesdə idarəetmə bacarıqlarının texnoloji integrasiya əsasında qazanılmasına əsasən təqdim olunur. Burada, əsasən, noutbuklar, sensorlar, planşetlər üzərində aparılan müxtəlif fəaliyyətlərdən, stimulyasiya, dialoq, müsahibə və söhbətlərdən istifadə etməklə ünsiyyətin yaranması və problemin həllini tapmasıdır. Bu integrasiyada ssenarilər, “orkestrasiya” adlandırılan idarəetmə formalarından istifadə etməklə müəllimlərin və tələbələrin kompüter savadına malik olmasını və sosiallaşmanın mahiyyətini izah edir.

1.1. Sosial təlim nəzəriyyəsi [Social Learning Theory – SLT; Bandura A., 2013]

Tələbələrin davranışında sosial təlim nəzəriyyəsini təqdim edən ilk alim məşhur kanadalı–amerikalı psixoloq Albert Bandura olmuşdur. O, pedaqogika elminə **sosial öyrənmə nəzəriyyəsini (SÖN)** gətirmiş, şəxsiyyətin formalaşmasında müşahidələrin rolunu xüsusi qeyd etmiş, ilk dəfə tələbələrdə təlimin qarşılıqlı qərarvermə modelini idarəetmə bacarığı kimi təqdim etmişdir.

B. J. Zimmerman kimi, A. Bandura da özünütənzimləmənin təlimin düşüncələr, hisslər və davranışlar kimi koqnitiv tərəflərini özündə birləşdirən hədəfə əsaslanan bir proses olduğuna inanırdı [Bandura A. 1991]. SÖN modeli təlimin sosial kontekstdə reallaşdırılmasını təklif edir və burada dinamik mühitlə davranış arasında qarşılıqlı əlaqənin yarandığını sübut edir. Bu üçbucaqlı əlaqə (sxem 3) bir-biri ilə əlaqəli beş konstruksiyaya – *öyrənən, müşahidə, gözləntilər, davranış və təlim mühitinə* əsaslanır.

Sxem 3. Sosial təlim nəzəriyyəsində üç komponent (öyrənən, mühit və davranış) tərəfindən təsvir olunan qarşılıqlı determinizm (Bandura, 1977)

Sxemdən göründüyü kimi, tələbələrin təlimdə idarəetmə bacarıqları ilk olaraq, onların gözləntiləri üzrə davranışlarının modelləşdirmə, müşahidə və uyğun təlim mühitində möhkəmləndirməsi yolu ilə formalaşır (sxem 3). A. Bandura auditoriya şəraitində davranış strategiyalarının tətbiqi nəticəsində tələbələrdəki qabiliyyətlərin təlimə müsbət təsirini sübut edə bilmişdir.

SÖN-ün tətbiqində məqsəd öyrənənlərin müəyyən müddət ərzində nəzərdə tutulmuş davranış normalarına nail olmaları üçün idarəetmə bacarıqları və möhkəmləndirilmiş mühit vasitəsilə bu davranışları necə tənzimlədiklərini təsvir etməkdir.

Bu fikirləri araşdıran pedaqoq-alim A. Bandura təlimin sosial kontekstdə baş verdiyini sübut edir və təlimdə idarəetmə davranışının, əsasən, öyrənən, təlim mühiti, davranış arasındakı dinamik və qarşılıqlı *determinizm*ə əsaslandığını bildirir. Determinizm prinsipi özündə yeddi komponenti birləşdirir:

- a) tələbəyönümlü təlim;
- b) təlimin sosial mahiyyəti;
- c) emosional təlimin təşkili;
- d) fərdi fərqlərin tanınması;
- e) bütün tələbələrin fəaliyyətinin nəzərə alınması;
- ç) təlimdə qiymətləndirmə;
- d) horizontal əlaqələrin qurulması [Bandura A. 1991].

Qarşılıqlı determinizm öyrənənin müstəqil fəaliyyətini tənzimləyən səmərəli bir üsul kimi tələbənin maraqları, fəal təlim mühiti, xarici sosial kontekst və gözlənilən davranışa nail olmaq üçün reaksiyası və ya fəaliyyəti arasındakı qarşılıqlı əlaqə deməkdir. Təlimdə bu modelin tətbiqi tələbələrdə problemin həlli, əməkdaşlıq, sərbəst tənqidi fikir və təqdimetmə vərdişlərini inkişaf etdirir. Müşahidəli təlim üsulu müəyyən edilmiş meyarlar əsasında hazırlanır. Bu üsulu müəllim və ya tələbələr həyata keçirirlər [Bandura A. 1991].

Təlimdə gözləntilərin müəyyən edilməsi. Təlimin gözləntilərə əsaslanması, yeni tələbə maraqları və məmnunluğuna xidmət etməsi çox vacib amildir. Tələbələrdə özünüidarə və bunun əsasında metakognitiv idarəetmə bacarıqları, ilk növbədə, təlim nəticələrində əks olunmalıdır.

Davranış qabiliyyətlərinin nümayişi. Burada tələbənin arzuladığı davranış qabiliyyətini yerinə yetirmək üçün çıxışı və ya təqdimatı tələb olunur. Bu prosesdə maraqlı resurslar, əyani vəsaitlər, texnoloji avadanlıqlar kimi dəstəkləyici vasitələrlə təmin olunması vacib addımdır. Bu davranış özünüidarənin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Tələbənin uğur qazanma bacarığı, özünə inamı yoxdursa, o, öz davranışını idarə etməkdə çətinlik çəkəcəkdir. Bu məqsədlə hər bir fərd fərqli öyrənmə və təhsil strategiyalarından istifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir [Bandura A. 1991].

Təlim mühitinin möhkəmləndirilməsi. Buraya tələbənin pozitiv və ya neqativ mühitlə təmin olunması daxildir və onun davranışına həm daxili, həm də xarici reaksiyalar təsir edir. Pozitiv mühitin möhkəmləndirilməsinə təlimin orijinal formada olması, interaktiv təbiəti, vizual xarakterə malik olması və fəaliyyətin dəyərləndirilməsi daxildir. Tələbələrin motivasiyasını idarə etmək üçün hədəflər müəyyənləşdirilməli, akademik tapşırıqları yerinə yetirmə qabiliyyətinə dair müsbət yanaşmalar inkişaf etdirilməlidir [Bandura A. 1991].

Tədqiqat işinin perspektivlərində təqdim olunan nəzəri, psixoloji modellərin öyrənilməsi belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, təlimdə davranış modellərinin dəyişkənliyi və yeni bir təlim forması sonda təlimin mərkəzdən idarə edilməsində tələbəyə müxtəlif psixoloji yanaşmaların olması zəruridir. Bütün bunlarla yanaşı, tələbələrin bir fərd kimi daxili özünüidarəsində müxtəlif psixoloji aspektlərin araşdırılması təlimin idarə olunmasında mühüm elementlərin öyrənilməsini vacib hesab edir.

1.1. Özünüdərketmənin inkişaf etdirilməsi

Tədqiqatın psixoloji tərəflərini araşdıran pedaqoq-alimlər qeyd edirlər ki, təlim prosesində tələbələrdə özünüdərketmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün imkanlar yaradılmalıdır. Qeyd olunan tövsiyələrə əsasən, təlimdə tələbələrin müxtəlif tapşırıqlar və fəaliyyətlərdə iştirakının güclü və zəif məhdudiyətləri müəyyənləşdirilə bilər. Tələbələr fəaliyyətlər əsasında istənilən hədəflərə çatmaq üçün məhdudiyətləri aradan qaldırmaq bacarığına malik olur və problemin müvafiq yollarla həllini tətbiq edirlər [Əhmədov H.M., Həsənov A.V., Bayramov H.B. Bakı, 2004].

Ə. Ə. Əlizadə, H. Ə. Əlizadə, Ə. Ə. Ağayev, N. Ə. Əhmədov, Q. E. Əzimov tələbələrdə şəxsi şüuru inkişaf etdirmək üçün, ilkin fəaliyyət kimi, ən başlıca idarəetmə bacarığının qəbul olunmasını qeyd edirlər. Özünüdərketmə, psixoloji inkişaf baxımından, öyrənənlərin özləri barədə məlumatlar toplamalarına imkan verir [Əlizadə Ə., Əlizadə H. Bakı, 2010; Əhmədov H.M., Həsənov A.V., Bayramov H.B. Bakı, 2004].

Tələbəyönümlü təlimi dəstəkləyən, sakit və rasionel davranış nümayiş etdirən müəllimlər tələbələrə öyrənməyə təşviq edən dəstəkləyici mühit yarada bilərlər. Dəstəkləyici və cəlbədicə bir öyrənmə mühiti tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin uğurlu planının tərkib hissəsidir. Belə fəaliyyətlər tələbənin müsbət öyrənmə təcrübəsini dəstəkləyir, problemin həlli və qərar qəbul etmə prosesinə təsir edir. Bunun nəticəsində daha yaxşı fəaliyyətə və mükəmməl bir sosial mühitə gətirib çıxarır [Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.B. Bakı, 2007].

Müstəqil fəaliyyət zamanı zəkanın inkişaf elementləri daim hiss olunur və müəllim bu qabiliyyətləri asanlıqla fərqləndirir. Mövzu ətrafında sərbəst fikir yürütmə, aydınlaşdırıcı suallar vermək, bir-birinin fikrini dəyərləndirmək, səmərəli ünsiyyət və birgə qərar vermə zəkanın məhsullarıdır. Tələbələrdə zəkanın qiymətləndirilməsi özünüdərk inkişaf etdirilməsinin təsirli metodlarından biridir. Belə bir şəraitdə tələbələrlə anket sorğusu aparılır və qoyulan problemə münasibət müxtəlif cavablarla ("razı deyiləm", "əmin deyiləm", "razıyam" və "qətiyyənlə razı deyiləm" və s.) ifadə olunur. Bu sorğu anketində qoyulan suallara cavablar verməklə şagirdlər öz dərk etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirər, güclü və məhdud cəhətlərini lazımi şəkildə öyrənə bilərlər [Əhmədov H.M., Həsənov A.V., Bayramov H.B. Bakı, 2004; Əzimov Q.E. Bakı, 2004].

1.2. Tələbələrdə fərdi stresin idarə edilməsi

Təlimdə iştirak edən hər bir fərd daxili streslərin növünə, patologiyasına və disfunksiyalarına görə fərqlənir və yaranan bu vəziyyət müəyyən dərəcədə dəyişir. Bəzən təlimdə hər bir öyrənənin öz mənafeyinə uyğun şəxsi streslərini idarə etməsi lazımdır. Bir çox hallarda təlimdə fərdi stresin idarə edilməməsi məqsəd və hədəflərə çatmaqda maneələr törədir [Əlizadə Ə., Əlizadə H. Bakı, 2010; Əhmədov H.M., Həsənov A.V., Bayramov H.B. Bakı, 2004]. Müşahidələr göstərir ki, hər bir öyrənən streslərinin idarə olunmasında öz yanaşma tərzindən istifadə etdikdə onun təsirli olduğu təsbit edilə bilər. Tələbələrdə qarşılıqlı ünsiyyət və ya fərdi fəaliyyət zamanı yaranan stressi idarə etməyin ən yaxşı yolunu fəaliyyətlər əsasında minimuma endirəcək və ya aradan qaldıracaq strategiyalardan istifadə etmək lazımdır. Effektiv strategiyalar stressləri idarə etmək üçün yeni bir pozitiv təlim mühitini yaradan və ya tətbiq edən strategiyalardır. Tələbələrin idarəetmə bacarıqlarının kökündə stresslə mübarizə qabiliyyəti əsas yer tutur.

L. Kao, J. L. Nitfeld, J. Berman, J. Hoddinot, C. A. Maluccio, E. Soler təlimdə müstəqil fəaliyyətdə müsbət psixoloji mühitin inkişafına dair ən vacib səmərəli yanaşma olan *proaktiv strategiyaları* bu araşdırmalarda faydalı yol kimi təqdim edirlər. Suallara tez cavab vermək, münasibətlərdə neqativ rəy, öz fikrində qərəzli və barışmaz olmaq və s. fəaliyyətlər *reaktiv strategiyalardır*. Bu hallar onların stresslərə açıq olmasını və idarəetmənin pozulmasını göstərir.

Proaktiv strategiyalar yaranan məhdudluqları asanlıqla aradan götürür. Bu strategiya stress təsirlərini müvəqqəti azaltmaq üçün tətbiq olunur. Buna görə də bu strategiyaları tətbiq etdikdə tələbələr öz şəxsi stresslərini səmərəli idarə edə

bilirlər, məsələn, özünüidarə bacarıqlarının nümayişində sualları cavablandırarkən öz fikrini əsaslandırma, fərqli arqumentlərlə çıxış, müqayisə streslə mübarizədə ən zəruri bacarıqlardır. Yüksək səviyyəli idarəetmə vərdişləri tələbələrdə təmkinli olmağı, tolerantlıq nümayiş etdirməyi, qarşı tərəfə müsbət münasibət göstərməyi tələb edir [Behrman J., Hoddinott J., Maluccio J.A., Soler E. 2006].

1.3. Özünü-tənzipləmənin təşkili modeli

Təlimin kritik bir hissəsi kimi, sosial və emosional özünü-tənzipləmə tələbləri müstəqil bacarıqlar haqqında məlumatlandıraraq, onların öz hərəkətlərinin təsirinə güvənməli olmalarına təminat verir. Özünü-tənzipləmə təlimdə tələbələr üçün ən vacib gözləntidir. Özünü-tənzipləmə – diqqət, düşüncə və duyğuları izləmək qabiliyyətidir. Duyğularını və davranışını tənzipləmək qabiliyyətinə malik olan tələbə, digər tələbələrlə daha yaxşı əlaqədə ola və günün müxtəlif fəaliyyətlərini həyata keçirə bilir.

B. J. Zimmerman bir çox araşdırmalarında özünü-tənzipləmənin təlim nəticələrinin əldə olunmasına müsbət təsirini xüsusi qeyd edir və bunu öyrənənlərin düşüncələrini idarə etmək üçün ən səmərəli metod kimi dəyərləndirir. Tələbələrin özlərini tənzipləmələri üçün öz düşüncə proseslərindən xəbərdar olmaları və öyrənmə proseslərində fəal iştirak etmək üçün motivasiya olunmaları lazımdır [Zimmerman B.J. & Martinez-Pons M. 1988].

1.4. Münaqişələrin idarə olunması

Ə. Ə. Əlizadə, H. Ə. Əlizadə, N. Ə. Əhmədov, T. S. Kabaçenko, A. V. Karpov qeyd edirlər ki, təlimdə yaranan hər bir ziddiyyətin tələbələr arasında araşdırılması funksional baxımdan dəyərli bir fəaliyyətdir. Bəzən münaqişələrin həllində təlimi idarə edənlər problemlər haqqında əhatəli bir məlumat verilməsi, onların dərindən başa düşülməsi və daha mənalı həll yollarının tapılmasını təmin edirlər. Bəzən təlim zamanı və ya təlimdən kənar vaxtlarda tələbələr arasında yaranan ziddiyyətlərin meydana gəlməsinə laqeyd münasibət ortaya çıxır. Pedaqoji təhsil sahəsində, daha çox polemika yaradan bir sahə kimi, tələbələrin müxtəlif situasiyalar zamanı qarşıdurma və fikir ayrılıqlarına tez-tez rast gəlmək olur. Münaqişələr baş verdiyi zaman tələbələrin onları sülh yolu ilə həll etmələri vacibdir. Burada, əsasən, konfliktlərin növü, idarə olunması, mediatorun məsuliyyətlərini bilməsi, münaqişəni azaltmaq üçün fəaliyyətlərin seçilməsi mühüm mərhələ hesab edilir. Tələbələr arasında konfliktlərin həlli üzrə vəziyyətin aydınlaşdırılmasının hədəfləri vurğulanır, onların həlli sahələri müəyyən edilir və münaqişə şəraitində müxtəlif mədəniyyətlər haqqında anlayışlar öyrədilir. Verilən suallar tələbələr arasında şəxsi dəyərləri və etik qaydaları qoruyaraq, bunlara laqeyd olanlara qarşı konstruktiv istiqamətləri inkişaf etdirir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, məqalədə tələbələrin idarəetmə vərdişlərinin psixoloji aspektlərinin araşdırılmasında bir çox yeni nəzəri modellər müqayisəli şəkildə təhlil olunur, onların müasir təlimlə əlaqəsi izah edilir. Bu nəzəri ideyaların faydalı elementləri tədqiqat işinin istiqamətləri ilə əlaqələndirilir. Təlimdə idarəetmənin müxtəlif koqnitiv bacarıqlara sirayət etməsi təlimdə özünüidarə, özünütənzimləmə, fərdi streslərin aradan götürülməsində motivasiyanın rolunu aşkarlayır. Məqalədə psixoloq Albert Banduranın pedaqogika elminə gətirdiyi **sosial öyrənmə nəzəriyyəsi (SÖN)**, təlim mühitinin möhkəmləndirilməsi, davranış qabiliyyətlərinin nümayişi, təlimdə gözləntilərin müəyyən edilməsi, qarşılıqlı determinizm məsələləri geniş təhlil olunur.

Eyni zamanda, məqalədə təlimin idarə olunması haqqında müxtəlif psixoloji nəzəriyyələr – B. F. Skinnerin davranışı formalaşdırma modeli; V. Qlesserin seçim nəzəriyyəsi modeli; T. Qordonun idarəetmədə konfliktlərin həlli modeli; tələbə istiqamətli təlimin Alfa Kon modeli; Pyer Dillenburqun idarəetmədə “Orkestr” modeli və s. təhlil olunur.

Həmçinin, məqalədə Azərbaycan, rus və xarici ölkə alim və tədqiqatçılarının münaqişələrin idarə olunması, özünütənzimləmənin təşkili modeli, tələbələrdə fərdi stresin idarə edilməsi, özünüdərketmənin inkişaf etdirilməsi sahələrində apardıqları araşdırmalar da işıqlandırılır.

Ədəbiyyat / References

1. Əlizadə Ə., Əlizadə H. (2010). Pedaqoji psixologiya. Bakı.
2. Əhmədov H.M., Həsənov A.V., Bayramov H.B. (2004). İdarəetmənin pedaqogika və psixologiyası (dərs vəsaiti). Bakı: “Maarif”.
1. Əzimov Q.E. (2004). Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri. Bakı.
2. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.B. (2007). Pedaqogika: yeni kurs. Bakı: “Nurlan”.
3. Tələbəyönümlü öyrənmə, tədris və qiymətləndirmə (AR Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il, 18 iyul tarixli, 311 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi”).
4. Alfa Kon. (2019). Vospitanie serdsem. Bez pravil i usloviy (Mann, İvanov i Ferber).
5. Belova G.B. Pedaqoqicheskaya sistema obucheniya prinyatiyu upravlencheskoqo resheniya v vuze. [http:// wwwneuch.ru/referat/62491](http://www.neuch.ru/referat/62491)

6. Klimova Y.D. (2011). Developing Manager's Critical Thinking. Pod redaksiyey zaslužennoqo rabotnika visshey shkoli RF, professora L.İ.Kornilovoy. Tolyatti: OOO «RİCH-MARK».
7. Bandura A. (1991). Social cognitive theory of self-regulation. *Organizational behavior and human decision processes*. 50 (2).
8. Behrman J., Hoddinott J., Maluccio J.A., Soler E. (October, 2006). What Determines Adult Cognitive Skills? Department of Education and Children's Services (20 Jan, 2009). Strategy framework, Government of South Australia. www.decs.sa.gov.au/learningtechnologies
9. Dillenbourg P. & Jermann P. (2010). Technology for Classroom Orchestration, in: M.S.Khine & I.M.Saleh (Eds) *New Science of Learning: Cognition, Computers and Collaboration in Education*. Springer, Dordrecht. pp.525-552.
10. Glasser W. (2001). *Choice theory in the classroom*. New York: Harper. pp.25-34.
11. Glasser W. (2001). *Choice theory in the classroom*. New York: Harper. pp.87-103. <https://www.gordontraining.com/school-programs/teacher-effectiveness-training-t-e-t>
12. Larrivee B. (2008). Development of a tool to assess teachers level.of reflective practice. *Reflective Practice*, 9 (3).
13. Skinner B.F. (1968). *The Technology of Teaching*. New York: Appleton-Century-Crofts Library of Congress Card Number 68-12340, E 81290.
14. Zimmerman B.J. & Martinez-Pons M. (1988). Construct validation of a strategy model of student selfregulated learning. *Journal of Educational Psychology*, 80 (3).